

be aligned with the nonviolence of Jesus. In this respect Bakker follows the Anabaptist perspective of a 'Constantinian fall of the church', albeit in a much more nuanced fashion than his sixteenth-century protagonists.

Bakker's fourth chapter focuses on the theology of church and state held by Martin Luther and John Calvin, highlighting the latter's support in 1553 for the execution of the heretic Michael Servetus, an action which sparked a major dispute regarding state interference in religious beliefs. Bakker eventually brings this discussion back to the topic at hand by noting that since Calvin's supporter Theodore Beza's treatise defending this action was translated into Dutch in 1601, it formed part of the intellectual context for the early English Baptists. Bakker's discussion of Calvin and the Anabaptists would have benefited from reference to more recent studies than W. Balke's 1973 work, but his explication of the differences between the Calvinists' church type and the Anabaptists' eschatologically-based rejection of an invisible church and promotion of the church as the fellowship of baptized believers is worth noting.

In the following chapter Bakker finally returns his central historical actors, the English dissenters John Smyth and Thomas Helwys. In Amsterdam they met with the liberal-minded Dutch Mennonites known as the Waterlanders or *Doopsgezinden* (baptism-minded). While Helwys and Smyth eventually formed distinct Baptist communities, Smyth's group 'clicked' fruitfully with the Mennonites thanks to the latter's spiritualizing motif inherited from the Anabaptist Melchior Hoffman. Although avoiding the extreme individualism developed by Menno's contemporary David Joris, Waterlanders such as Hans de Ries emphasized the 'inner word' over a strict literal reading of the scriptures. Comparing the doctrinal confessions composed by Smyth in 1609, Helwys (1611), and De Ries (1580, but reworked by Smyth in 1610), Bakker emphasizes the import of the inner word for both De Ries and Smyth and their rejection of Reformed dogmatism,

especially predestination, while Helwys sought something of a compromise between Anabaptism and liberal Arminian Reformed theology. All of this reinforces Bakker's twin goals of encouraging Baptists to acknowledge continental Anabaptism as part of their heritage, and reviving the religious fervour that had characterized both Smyth's early associates and sixteenth-century Anabaptists, many of whom had died for their adherence to the gospel principles of freedom of conscience, non-violence and equal rights.

At times Bakker's constant circling back or diversion by excursus is puzzling, even frustrating. While his historical analysis is generally solid, some recent studies have been neglected, such as those on Dutch spiritualism by Benjamin Kaplan and Mirjam van Veen. It would be interesting to pursue Bakker's analysis beyond 1609 to compare developments among English Baptists and the later *Doopsgezinden* whose spiritualism led them to collaborate with anti-Trinitarian Socinians. An English language version of this book would also be useful.

GARY K. WAITE,
UNIVERSITY OF NEW BRUNSWICK,
FREDERICTON, CANADA

Onnekink, David (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* (Politics and Culture in North-Western Europe 1650-1720; Aldershot: Ashgate, 2009, xvi + 274 blz., ISBN 978 0 7546 6129 0).

Samen vormen de Vredes van Westfalen (1648) en Utrecht (1713) de twee pijlers waarop de staatkundige indeling van Europa tot de Franse Revolutie rustte. Hierover bestaat bij historici geen verschil van mening. Anders ligt dit bij de betekenis die aan de Vrede van Westfalen moet worden toegekend als cesuur in de Europese internationale betrekkingen. Traditioneel wordt de periode vóór 1648 gekarakteriseerd als het tijdvak gedomineerd door grensoverschrijdende religieuze tegenstellingen,

terwijl ná 1648 'raison d'état' het leidend beginsel in de buitenlandse verhoudingen vormde. In deze bundel wordt 1648 als breuk in de formulering en toepassing van de internationale politiek in twijfel getrokken. In zijn inleidende bijdrage verwoordt David Onnekink de centrale vraag als volgt: 'Did religion cease to play a role in international relations after 1648?' Het antwoord op deze vraag kan uiteraard alleen ontkennend zijn. Ook in onze huidige tijd vormen godsdienst, buitenlandse politiek en oorlog een vaak onontwarbare kluwen.

Verrassender is de vaststelling die hij op pagina 8 doet: 'Even if no international wars of religion broke out after Westphalia, this did not mean that the international system was entirely secularised as historians have often supposed'. Wat moeten we dan denken van de 'Türkenkriege' die de Oostenrijkse Habsburgers tot ver in de achttiende eeuw voerden? De elf bijdragen in de bundel hebben betrekking op de Republiek, Engeland, Frankrijk en Spanje. De jaren rond de *Glorious Revolution* van 1688/1689 fungeren als richtpunt. Oostenrijk, Pruisen en het Heilige Roomse Rijk als geheel ontbreken. Dit mag gerust verrassend heten, want Westfalen is toch vooral een mijlpaal in de Duitse geschiedenis. De religievraag was nergens zo relevant als in het Heilige Roomse Rijk. Binnen hetzelfde staatkundige kader moesten protestantse (lutherse en calvinistische) en katholieke vorsten en steden een nieuwe oorlog zien te voorkomen. Bovendien vormden de Duitse staten de voormuur van christelijk Europa tegen het Ottomaanse Rijk. Het weglaten van het Heilige Roomse Rijk in een bundel gewijd aan de invloed van religie op politiek en oorlogvoering ná 1648 kan dus eigenlijk niet. Ook het gekozen eindjaar, 1713, is niet logisch. Voor de hand zou hebben gelegen om 1789 te kiezen.

De vaststelling dat religie ook ná 1648 een factor van belang bleef, vereist uiteraard nadere uitleg en dan vooral met betrekking tot het lastige begrip godsdienstoorlog. Wat moet daaronder worden verstaan? In zijn bijdrage over de buitenlandse politiek van Spanje tijdens de regeerperiode (1665-1700) van Karel II wijst Christopher Storrs

erop dat de Spanjaarden nog altijd bezield waren met een kruisvaardersmentaliteit, althans *buiten* christelijk Europa. De gewijzigde internationale krachtsverhoudingen ná 1648 stonden Madrid niet toe in deze houding te volharden in zijn betrekkingen met de Republiek en Engeland. De Franse machtsontplooiing onder Lodewijk XIV kon alleen ingeperkt worden als katholieken en protestanten de handen ineensloegen. Hier dient zich een volgend probleem aan in het uitgangspunt van deze bundel. Onnekink definieert een godsdienstoorlog als 'a war legitimised by religion and/or for religious ends' (77). Deze definitie is te eng omdat geen enkele oorlog van vóór 1648 'alleen' om reden van godsdienst gevoerd werd. En evenmin was het zo dat in de conflicten van ná 1648 religie geen rol van betekenis speelde. In plaats van Onnekinks definitie kan daarom beter naar de context van de godsdienstoorlogen worden gekeken. Hierdoor wordt direct duidelijk waarom 1648 wel degelijk een cesuur in de Europese politieke verhoudingen vormde. Godsdienstoorlogen waren 'intestine' oorlogen. Uiteraard benutten andere mogendheden de kansen die dit bood om hun tegenstander te verzwakken door het doen van interventies. De Nederlandse Opstand, de Franse godsdienstoorlogen en de Dertigjarige oorlog zijn hier voorbeelden van. Ná 1648 verdwijnen de binnenlandse oorlogen naar de achtergrond. Weliswaar braken er nog regelmatig religieus gemotiveerde opstanden uit, maar, zoals Andrew C. Thompson in zijn bijdrage signaleert, vormden deze alleen een werkelijke bedreiging voor die staten waarin het politieke gezag zwak was, zoals in Engeland. In het algemeen kan daarom gesteld worden dat van 1648 tot 1789 oorlog een zaak van staten onderling was. Welke rol speelt religie in deze nieuwe situatie?

Onnekink wijst er in zijn bijdrage over de Negenjarige oorlog op dat bij het besluit van de Staten-Generaal om Willem III steun te verlenen bij zijn invasie van Engeland, een religieus argument de hoofdrol speelde. 'What strikes the reader [in de resolutie van de Staten-Generaal van 29 september 1688] is the virtual absence of

references to the trade dispute' (86), terwijl religie als motief voor de invasie prominent aanwezig is. Deze vaststelling vertekent het beeld, want in het verslag dat Gaspar Fagel op 28 september in de Staten-Generaal gaf van het overleg met Willem III, stelde hij onomwonden dat Frankrijk en Engeland samenspannen om de Nederlandse handel, 'die senuwe van den Staet', te vernietigen. Lodewijk XIV streefde naar de universele monarchie en Jacobus II naar het vestigen van een absolute macht in zijn koninkrijk. Beide oogmerken konden zij alleen bereiken als de Republiek was uitgeschakeld. De Staten-Generaal hadden er daarom belang bij Willem III in zijn onderneming te steunen, want als de Republiek haar onafhankelijkheid verloor was het ook gedaan met de ware religie, aldus Fagels rapport (Het Utrechts Archief, Archief Staten van Utrecht 314-8, 'Verbael van 't gepasseerde in[de] Hage 28 sept. 1688').

In zijn bijdrage over oorlogvoering stelt K.A.J. McLay dat vóór 1648 de uitkomst van veldslagen zich grotendeels aan de invloed van de legeraanvoerders onttrok en dat tijdgenoten daarom een hoofdrol toekenden aan de Voorzienigheid. Na 1648 lag dit allemaal anders: dankzij verbeteringen in tactiek en gevechtsvoering was goddelijk ingrijpen niet langer nodig. Bij deze redenering kunnen vraagtekens worden geplaatst. Sinds de zestiende eeuw twijfelde niemand eraan dat oefening de beste garantie op overwinningen gaf, maar dit betekende geenszins dat religie geen rol meer speelde. Tot ver in de achttiende eeuw werd Zijn aanwezigheid onmisbaar geacht om de troepen moed te geven, wat we nu een hoog moreel zouden noemen.

Afsluitend kan gesteld worden dat deze bundel interessante bijdragen bevat, maar als geheel niet echt overtuigend. Deze twijfel lijkt de redacteur te delen wanneer hij stelt dat het doel van deze bundel het genereren van een debat is en niet het overtuigen van de lezer.

Huysman, Ineke, Rasch, Rudolf (eds.), *Béatrix en Constantijn. De briefwisseling tussen Béatrix de Cusance en Constantijn Huygens 1652-1662* (Horizonreeks; Amsterdam: Boom, Den Haag; Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2009, 327 blz., ISBN 978 90 8506 819 8).

De brieven van Constantijn Huygens staan hernieuwd in de belangstelling van cultuurhistorici. Het is inmiddels een cliché te constateren dat de *travel light, travel fast* methode van J.A. Worp editie van Huygens' brieven grote verdiensten heeft gehad, maar niet meer beantwoordt aan de eisen van de huidige tijd, waarin een grondiger benadering vereist is. Daarbij heerst er voor de bezorger van brieven altijd een spanning tussen twee taken: enerzijds zoveel mogelijk van het origineel behouden en anderzijds de moderne lezer in staat stellen snel de inhoud tot zich te nemen. Hierin openbaart zich tevens een spanningsveld tussen twee soorten lezerspubliek: de specialisten en dat wat deze specialisten het 'grote publiek' plegen te noemen.

De bezorgers van de briefwisseling tussen Constantijn Huygens en Béatrix de Cusance zijn er wonderwel in geslaagd deze kloof te overbruggen. Enerzijds presenteren zij een goed leesbare én accurate Nederlandse vertaling van de oorspronkelijk in het Frans geschreven brieven, die wordt voorafgegaan door een volledige maar niet langdradige inleiding. Anderzijds bieden zij voor de liefhebber de transcripties van de Franse brieven in een appendix, waarbij er, de historisch-kritische methode volgend, enigszins is ingegrepen in de brieven, als het gaat om spelling, interpunctie, hoofdlettergebruik en alinea-indeling. Speurend naar fouten in vertaling en transcriptie, werd mijn geduld slechts een miniem aantal keren 'beloond', en dan nog op het niveau van interpunctie en hoofdlettergebruik. De appendices bieden een uitputtende reeks overzichten van de chronologie van de brieven, de huidige vindplaatsen, de verantwoording van de dateringen van datumloze brieven, enzovoorts. Dit alles leidt in het geheel niet af van de inhoud